

Csizmadia Ervin

Politikai fejlődés: mi, miért, hogyan?

A mai Magyarország előtörténete összehasonlító keretben

Manapság szinte mindenki azon gondolkodik, mi történt Magyarországon az elmúlt 32, de szűkebben az elmúlt 12 évben, s miért nem váltak valóra a kezdeti álmok. Sok megfajlás született, de ezek között viszonylag kevés az olyan, amely két fontos eszközt a (a történeti és az összehasonlító módszert) alkalmazná. A válaszkísérletek túlnyomó többsége a jelen problémáira a *jelen* felől ad választ.¹

Az alábbi írásban arra teszek kísérletet, hogy *történeti és összehasonlító* szemléleti keretben írjam le a mai Magyarország kialakulása szempontjából releváns *előzményeket*. Hangsúlyozottan az előzményeket vizsgálom tehát, nem pedig közvetlenül az elmúlt 32 évet. Egy komplex fogalmat kerestem, amely alkalmas mindkét funkció (történeti és összehasonlító) betöltésére. Kiválasztásában fontos szempont volt, hogy tekintélyes fogalomról legyen szó, amely a politikatudomány egy korábbi korszakában szinte elsőszámú magyarázó elv volt. Ez a fogalom a politikai fejlődés.²

A politikai fejlődés fogalma az 1960-as és az 1970-es években nagyon népszerű volt. Akkoriban elsősorban a *fejlődő országok* változásainak leírására alkalmazták. Aztán később, amikor egyre inkább a világ más térségei (például Dél- és Kelet-Közép-Európa) felé terelődött a figyelem, a politikai fejlődés kategóriája lekerült a napirendről. De azért mégsem teljes a kiiktatódás: a politikai fejlődés vizsgálata mintegy bűvópatakként nagyon is jelen maradt. A legizgalmasabb vetület az, amikor a *fejlett országok* politikai fejlődése, vagy éppen a fejlett országok demokráciájának politikai fejlődése kerül vizsgálatra.

Az alábbi írásban először azt nézem meg, hogy a miképpen használható a politikai fejlődés fogalma általában, a demokratikus rendszer kifejlődésével kapcsolatban. Ezt követően bemutatom azt az iskolát, amely a politikai fejlődés kategóriáját kifejezetten az Egyesült

¹ Gondolok azokra a magyarázatokra, amelyek a mai kormánypárt populizmusában vagy a rendszer autoriterré válásában látják a fő okot. Ezek a magyarázatok a változások döntő okát a kormányzó párt és annak vezetője „eltorzulásában” látják.

² Az elmúlt években számos kísérletet tettem milyen történeti-összehasonlító szemlélet érvényesítésére. Lásd: Csizmadia, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019a.

Államok történetére alkalmazza. A harmadik részben más országok és Magyarország politikai fejlődését vetem össze. Végül felvetem azt a kérdést, hogy Magyarország rendszerváltás előtti történetét el tudjuk-e mondani, ha a politikai fejlődés iskolájának belátásait érvényesítjük. Provokatívabban: a magyar fejlődés valóban zsákutcás-e avagy normális? Az olvasót még egyszer emlékeztetem: az 1990 utáni korszakról ebben a dolgozatban nem írok.³ Amiről írok, az nem más, mint előtörténet, vagy a demokratikus *előfeltételek* története.

A politikai fejlődés, mint a demokratikus rend kifejlődése

Bár ahogy említettem a politikai fejlődés iskolája elsősorban a fejlődő országok vizsgálatára fókuszál, azért a *fejlett* országok történeti fejlődésének kutatása is rég óta foglalkoztatja a kutatókat. A téma egyik úttörő írása Jonathan Tumin: *The Theory of Democratic Development* című tanulmánya (Tumin, 1982). Ez az írás számos tekintetben követi korának tudományos mainstreamjét. Egyrészt abban, hogy a *demokrácia* kifejlődése helyeződik a középpontba és kevésbé kap a tanulmányban helyet a *liberalizmus* kifejezés. Másrészt abban, hogy nem gondolja, hogy a nyugati országok egy tömböt jelentenének, sokkal inkább beszélhetünk ott is a fejlődés különféle fokain álló nemzetekről. Végül pedig abban, hogy a demokratikus elmélet kiterjeszhető kisebb országok értelmezésében, s nem arról van szó, mint a korai politikai fejlődés teóriában, amely szerint a nyugati modell nem adaptálható. Itt az angolszász modell nagyon is adaptálható; Tumin éppen azt mutatja be, hogy az általa hosszasan elemzett Barrington Moore (korának egyik legbefolyásosabb gondolkodója – Moore, 1966) téved, amikor elméletét csak a nagy nemzetekre alapozza. Tumin szerint Moore úgy érvel, hogy a nagy országok vannak csak abban a helyzetben, hogy igazán demokratikussá váljanak, mindenki más külső behatásoktól és befolyásoktól szenved, ez pedig lehetetlenné teszi a demokrácia teljes hatásfokú kiépülését.

Tumin tanulmánya - miközben a politikai fejlődés iskolájában áll maga is – a politikai fejlődésnek egy új értelmezését adja, amely már nem csak a fejlett és a fejlődő kategóriákat ismeri, hanem az ún. „köztes országokat” is, amelyek a nagyok mintáját követni akarják és követni is tudják. Itt tehát arról van szó, hogy a demokrácia akkor is kifejlészthető, ha az indulási feltételek nem tökéletesen olyanok, mint a legfejlettebb nyugat-európai országokban.

³ Az 1990 után időszakról lásd: Csizmadia, 2019b.

De természetesen egy ilyen új módon felfogott politikai fejlődéshez, vagy pontosabban a demokrácia kifejlődéséhez más szerzők is társíthatók. Dani Rodrik például egy mai szerző, aki azok közé tartozik, akik szerint nem az a kérdés, hogy bizonyos országok miért *nem* liberális demokráciák, hanem az, hogy egyáltalán *hogyan jöhettek létre* liberális demokráciák és mi tartja fenn őket (Rodrik, 2016). A válasza az, hogy ehhez speciális történelmi feltételek kelljenek. S hogy mennyire fontos a demokrácia kifejlődése szempontjából a történelem szerepe, arra az Acemoglu-Robinson szerzőpáros híres könyvében találunk válaszokat. Egyrészt eleve azt állítják, hogy a történelem évszázadai formálták olyanná a Nyugatot, amilyen. De a történelemnek ezt a fontos „demokráciaépítő” szerepét egy területen, az *intézmények* vonatkozásában külön is kiemelik.: „A történelmi folyamatok azok, amelyek – az intézményi szakadás révén – olyan különbségeket generálnak, amelyek kritikus fordulatok idején fontos következményekkel járhatnak” (Acemoglu-Robinson, 2013: 410). A lényeg, hogy az intézmények valamiféle belső koherenciára tesznek szert, ami lehetővé tesz egy az intézmények stabilitására épülő és folyamatosan előrehaladó fejlődést, szemben azokkal az országokkal, amelyekben az intézményekből hiányzik ez a koherencia és sokszor egymás ellenében működnek.

Egy másik fontos kutatási irány a politikai fejlődés szempontjából az *elitek* fejlődésére koncentrál. Ebben a tekintetben nagyon komoly munkásságot fejtett ki az elmúlt évtizedekben John Higley, aki a 2000-es évek közepén Burton-nel írt közös könyvet (Higley-Burton, 2006) kardinális jelentőségű könyvükben az elitmagatartások átalakulása kapcsán a nyugati országok esetében is a viszálykodó elitek jelenségéből indulnak ki. Ezt azonban a későbbiekben felváltják az együttműködő elitek. Rendkívül érdekes és mélyreható fejtegetéseik oda konkludálnak, hogy ahol ilyen elit-kompozíció nem jön létre, sokkal nehezebb lesz a demokrácia liberális válfajának kiépülése. Ezt megerősíti egy szintén a 2000-es években készülő vizsgálat, amelyet Goldstone és Ulfelder végez (Goldstone-Ulfelder, 2004). Az ő következtetésük pedig az, hogy a demokráciára leselkedő legnagyobb kockázat az elitcsoportok egymás elleni túlzott viszálykodása.

A demokráciák kifejlődéséről szóló irodalom legfontosabb mondanivalója annak hangsúlyozása, hogy több területen *kohézív* folyamatok játszódtak le ezekben az országokban, azaz a történelmi fejlődés kiérleli az intézményes struktúrákat és az intézményeket működtető szabályokat. Ha négy szinten nézzük (nemzet, intézmények, elit, társadalom), akkor azt mondhatjuk, hogy a legtöbb nyugat-európai országban először világosan kialakultak a *nemzeti* keretek. Erre szolgáltak az állam- és nemzetépítési folyamatok (Tilly, 1975). Az *intézmények*

szintjén erre szolgáltak egyrészt a pártok (Lipset-Rokkan és a törésvonal-elmélet, illetve a pártfejlődési irodalom – Csizmadia, 2015). S ugyanide sorolhatjuk az *elitek* viszálykodóbból együttműködővé válását (Higley-Burton). De a *társadalom* szintjén is végbemegy egy kohézió, amelyről Michael Mann fontos tanulmánya tudósít (Mann, 1970).

Mi tehát ennek a kutatási iránynak a tanulsága? Az, hogy a politikatudomány a politikai fejlődés kutatási paradigma keretében arra jut: a politikai és a társadalmi kohézió a legfontosabb kérdés, és azok az országok tudnak igazán fejlettek válni, amelyek ezen a területen sikeresen lépnek előre. Ezek az országok az elitjeik közötti együttműködést, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet, az intézmények és a törvények uralmát a személyi autoritások helyén nem rombolásként, hanem új kohézív struktúrák megteremtéseként élték meg. Kelet-Közép-Európában hiába épül ki az intézményes szféra (egy része), de a társadalmi és politikai kohézió gyenge szinten marad.⁴

Politikai fejlődés egy országban: az Egyesült Államok

Külön színfolt a politikai fejlődés új irányzatai között az 1980-as évek második felében induló amerikai politikai fejlődés (APD) irányzat. Ez az irányzat ráirányítja a figyelmünket, hogy a politikai fejlődés kutatási irányzatának újabb dimenziója *egyetlen* ország fejlődésének vizsgálata. Az APD mindmáig legátfogóbb koncepcionális kifejtését Karen Orren és Stephen Skowronek teszi közzé *The Search for American Political Development* című könyvében (Orren-Skowronek, 2004). A szerzők mindjárt a könyv legelején azt kérdezik: „Mivel jár az amerikai politika történelmi elemzése, és egészen pontosan mi a politikai fejlődés?” (Előszó: x). Majd így folytatják: „Amellett érvelünk, hogy az APD-t nem lehet sem az Egyesült Államok politikai történelmeként tekinteni, sem adatforrásként nem-történelmi feltevéseken alapuló politikai elméletek kipróbálására. Állításunk szerint az APD mint kutatási téma azért is figyelemreméltó, mert önálló elképzelése van a politikai elemzés mibenlétről, megbirkózik azzal, amit mi a politika történelmi megközelítésének hívunk... Láthatjuk majd, hogy az elemzői álláspont különbözik az amerikai politika vizsgálatának egyéb kutatói programjaitól,

⁴ Arról, hogy miért nem jött létre megfelelő társadalmi kohézió az 1990 utáni új demokráciákban, a legjobb feldolgozás: Zon, 1994.

akkor is, amikor történelmi témáról van szó, és azoktól is, amelyeket a politikai fejlődés korábbi vizsgálatai kínáltak.” (Uo.)

Orren és Skowronek felteszi azt a nagyon egyszerű kérdést: „Miért ez az új vonzalom Cliohoz?” Az egyik válaszuk az, hogy a politológusok – úgy tűnik – betöltöttek egy űrt, ami azzal keletkezett, hogy az Egyesült Államok kutatására specializálódó fiatalabb történészek elfordultak a kormány és tágabban a politikai vezetés vizsgálatától. De van ennél fontosabb ok is: a politológusokat az intézményrendszerben zajló folyamatok új szemléletű vizsgálata vonzotta az amerikai történelemhez, s ehhez az indítást (megint a politikatudomány politikai háttere) a 20. század utolsó harmadának „mozgalmi kultúrája” adja, megkérdőjelezvén a fennálló társadalmi és intézményi viszonyokat. De az állami, kormányzati intézmények történelmi vizsgálatán túl a szerzők más is vizsgálnak. Például azt, hogy mi történt az amerikai történelem különböző időszakában. „Mi történt ugyanebben az időszakban az amerikai kormányzás más részeiben? Mi történhetett volna, ha a dolgok a politika egy normatív sztenderdje által előírt utat követték volna? Mi történt más országokban, a történelem hasonló időszakában?” (Uo.:6)

Az is külön érdekesség, hogy miközben a domináns amerikai politikatudományi kutatások „mániákusan” a *rendszeresítés* feltárásával vannak elfoglalva, az APD ellenkezőleg: a „rendetlenség” okait keresi. „Ez a kutatás felfedi a zűrzavart, a fragmentációt és inkongruitás okait, és az intézményrendszer egészét dinamikusan közelíti meg.” (Uo.: 14) Természetesen az APD nem fordít teljes egészében háttal a rend(szer) kérdésének sem, ám a különbség az APD és a hagyományos elemzés megközelítése a változás fogalmában rejlik. „A hagyományos politikai elemzésben, még ha a téma történelmi is, a változást általában egy intermezzónak tekintik a viszonylag folytonos egyezségek között, egy átmenetnek az egyik stabil állapotból a vagy stabil úttól a másikba. Időben a rend „normális” politikája között elhelyezkedve a változást epizodikusnak és behatároltnak látják. Fordítva, az APD-nél a változás valami, ami inherens része a politikának, mint olyan; szervesen hozzátartozó része a minták egymás mellé rendeződésének, ami történelmileg megalkotja a politikát”. (Uo.) Az APD igyekszik lebontani a változás és rend közötti határokat.⁵

A politikai rend és a politikai változás fogalmainak újraértékeléséhez fontos megérteni azokat a feszültségeket, amelyek rendre kialakulnak abból eredően, hogy egyidejűleg különböző politikai „rendek” létezhetnek. Például az 1830-as években a déli rabszolgaság

⁵ Az APD változáselmélete itt igen közel Norbert Elias változásfogalmához: Elias, 2004: 21. Eliasra visszatérek.

létezése és a demokrácia kiterjesztése a fehér férfiak számára egy időben nem a rend tagadása, hanem bizonyíték arra, hogy a politika bármilyen reális bemutatása többféle rendet fog tartalmazni, csakúgy, mint konfliktusokat, ami kölcsönös interakciójuktól ered. (Uo.: 17)

Természetesen az APD alapkönyvéből csak néhány elemet villantottam fel, de talán ebből is látszik, hogy ezt az irányzatot mennyire másfajta tájékozódás jellemzi, mint 60-as évekbeli elődjét.

Más APD-kutatók pedig újabb érdekes kérdéseket vetnek fel. A Polity című folyóirat 2005. októberi tematikus száma például *Periodization and American Politics* címmel jelent meg. Ebben az öt előadást tartalmazó összeállításban nem csak az amerikai, de a magyar politikai fejlődés vizsgálata szempontjából is rendkívül izgalmas fejtegetésekkel találkozunk. Az egyik: *jó helyen* vannak-e a (hagyományos) korszakhatárok, azaz valóban azokat a pontokat tekintjük-e meghatározóknak, amelyeket a mindenkori közmegegyezés annak tekint? Rogan Kersh például megpróbálja azonosítani, mikor alakultak ki a ma is érvényben lévő korszakhatárok, periodizálási sémák. Először is megállapítja, hogy a hagyományos 19. századi megközelítésben a korszakolás a hősként azonosítható személyekhez kötődik; a hőseknek az volt a funkciójuk, hogy az új periódus általuk válják megkülönböztethetővé az előző (nevezzük így: „hőstelen”) korszaktól (Kersh, 2005: 514). A szerző továbbá közlétes egy táblázatot is, amely az 1950-es években lett kanonizálva, s amely az 1760-as évektől az 1945 utáni korszakig megadta az egyes korszakhatárokat és azokat névvel is ellátta.⁶ Kersh arról is beszámol, hogy az idősebb Schlesinger-nél is egy máig érvényben lévő politikai cikluselmélet megalapozásáról van szó, s még inkább ez mutatható ki fiánál, aki 30 éves ciklusokban látja fejlődni és változni Amerikát (Schlesinger Jr., 1986).

Az is nagyon érdekes, hogy ebben a statikus korszaknyitó és -záró pontokkal rendelkező hagyományos felosztásban két tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az egyik a demokratikus fejlődés; a másik a gazdasági változás. Kis leegyszerűsítéssel, akkor vannak korszakfordulók, ha e két területen látványosabb változások állnak be. Kersh szerint (és ehhez a többi szerző is csatlakozik) ez a megközelítés túlságosan statikus és nem írja le jól az amerikai politikai fejlődés lényegét. Ezért hát arra a kérdésre, hogy *jó helyen* vannak-e a korszakhatárok, a szerzők egyöntetűen azt mondják: nincsenek.

⁶ A táblázat Arthur M. Schlesinger (1949) című könyvéből való.

De felmerül egy másik kérdés is. Ez pedig az, hogy egy másfajta korszakolásban hol legyenek a periodizációs határok. Egyáltalán: ugyanúgy képzeljük-e el a határokat, csak éppen a kezdő- és a végpontokat tegyük máshová? Kersh itt nem annyira radikális, mint más szerzők. Megállapítja például, hogy bármennyire is szükséges volna, a politikai fejlődés irányzatához tartozó szerzők ritkán támadják a hagyományos korszakolást. Ugyanakkor, ha nem is írják felül az ADP szerzői a hagyományos korszakhatárokat, nagyon sokat tesznek, két értelemben is. Egyrészt új és innovatív fogalmakat vezetnek be⁷ másrészt az APD kutatói kreatív módon képesek értelmezni az egyes korszakokat. Kersh ennek példaként a nemzetközileg is közzismert Theda Skocpol munkásságát említi, aki például a Progresszív Éráról elemezve nem csak arról beszél (ez lenne a hagyományos megközelítés), hogy milyen politikai reformok születtek ebben a korszakban, hanem arról is, hogy milyen *újszerű* módon alkalmazták a kormányzati tekintélyt, túlmenően azon, hogy az egyes ügyekben alkalmazták a szokásos érdekkolációk létrehozatalát (Kersh, Uo.: 519).

A legérdekesebb felvetést azonban Andrew J. Polsky teszi (Polsky, 2005: 529), aki nem feltétlen ért egyet azzal, hogy az APD kutatói elfogadják a hagyományos korszakolást. A szerző hivatkozik a Byron Shafer és Anthony J. Badger által szerkesztett – Amerika hosszú történeti fejlődését vizsgáló – kötetre, amelynek szerzői nem pusztán azt mondják, hogy a régi helyett *egyetlen* új korszakolás szükséges. Ennek a kötetnek épp az a mondanivalója, hogy a már nem igazán irányadónak tekintett régi helyett nem szabad *egy* másikat megalkotni. Polsky dolgozatának záró fejezetében egyenesen egy új periodizálási hullám szükségességéről beszél, amely *alternatív rész-periodizációkat* jelent. Itt tehát egy érdekes gondolkodási irányról van szó, ami végül felvet még egy kérdést: vajon lehetséges-e, hogy egy újfajta periodizációban ne csak a változásokra, hanem a folytonosságra is tekintettel legyünk? A hagyományos periodizációban az új korszak akkor következik, ha a régi folytonossága megszakad. De mi van, ha mindez csak látszólagos? Azaz: a folytonosság az új rendszerben is erősebb, mint a megszakítottság. Mindenesetre Polsky azt ajánlja írásában, hogy olyan periodizációra van szükség, amely a változásokat és a folytonosságot is integrálni képes (Polsky, 2005: 524).

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár az APD irányzata rendkívül invenciózus, de túlságosan a rezsimekre, a polity-re, az intézményekre koncentrál. Ezért említsünk meg röviden egy kritikai megközelítést, amelyben a szerző éppen ezt bírálja. Carol Nackenoff-nak az amerikai politikai fejlődés *privát gyökereiről* írott tanulmányáról van szó

⁷ Ilyen például Skowronek „rekonstruktív elnökök” fogalma. Ilyen volt például: Jefferson, Jackson, Lincoln és Rooseveltt. Lásd: Kersh id. mű: 519.

(Nackenoff, 2014)⁸ amelyben a szerző külön fejezetben bírálja az állam- és intézmény-centrikus megközelítéseket, és leszögezi, hogy ezeken a társadalmi cselekvések és szerveződések vizsgálata felől lehet túllépni (lásd: id. mű: 130-132). Az általa bemutatott alternatíva a politikai fejlődés kutatásának ahhoz a korábban már bemutatott ágához kapcsolódik, amely mikro-narratívákat, illetve mikro-történeket vizsgál. Tulajdonképpen egy civil szervezet intézményesedési folyamatát mutatja be, amelynek során a szerveződés országos hatóképességre tesz szert.

Végezetül érdemes még megismerkednünk Elvin Lim (Lim, 2014) írásával, amely egy a politikai eszmék és intézmények történeti fejlődésével foglalkozó folyóirat (az *American Political Thought*) *American Politican Thought and American Political Development* című tematikus összeállításának részeként jelent meg. A 2014-ben induló folyóirat már létezésében is jelzi, hogy az 1980-as években induló irányzat új területek felé is tájékozódik, s már nem csak az intézmények önmagában vett fejlődése, hanem például az eszmék fejlődése is érdekli. Nagyon érdekes és termékenynek tűnő új kutatási irány ez, s Lim is ennek jegyében fogalmazza meg gondolatait. Ezek lényege, hogy „az amerikai politikai fejlődés és az amerikai politikai gondolkodás szervesen összekapcsolódik” (Lim, 2014: 147). A szerző alternatív elméletet fejt ki Amerika alapításával kapcsolatban, mert nem egy, hanem két alapításról beszél. Igazából a másodikat (1787-1789), és az antiföderalista-föderalista vitát tartja ebből a szempontból meghatározónak, s úgy véli: a föderalisták voltak az első developmentalisták az Egyesült Államokban (Uo.: 146). Ők voltak azok, akik megújították az első alapítás koncepcióját (amelyben még csak 13 tagállam vett részt), s ezen túlmenően megteremtettek egy sokkal ambíciózusabb tervet, amelyben már megjelenik a *we the people* gondolat is ((Uo.: 147). A szerző nagy érdeme, hogy bemutatja ezt a két tábor közötti vitát, annak gondolkodás- és felfogásbeli hátterét tartja Amerika igazi alapításának. A kormányzat szerepével kapcsolatos új felfogás az, ami itt – a második alapítással – megjelenik, s az, hogy a kormányzat azért kell, hogy kollektív célokat tudjunk megvalósítani. (Uo.: 148). Az is igen lényeges meglátás, hogy míg más országokban a nyelv vagy a kultúra a helyi identitás bázisa, addig az Egyesült Államokban egy olyan szellemi alapzat jött létre, amely az alapítás két aktusához nyúlik vissza (Uo.: 151). A második alapítás pedig nem lezárta, hanem megnyitotta a vitát az amerikai identitás mibenlétét illetően (Uo.: 153). A vita állandó, de sosem születhet végleges eredmény, sose nem lehet lezárni azt a vitát, hogy „kik vagyunk” (Uo.) Voltaképp a szerző az amerikai

⁸ Ez a tanulmány nem az említett szimpozionon elhangzó előadás, azaz a szerző más alapokról és időben is jóval később beszél.

hagyomány lényegét úgy határozza meg, hogy az alapítók egyszerre alkotmányos kötelezettséggé tették az APD és APT szétválaszthatatlan egységét (Uo.: 155).

Nyugati és magyar politikai fejlődés

A politikai fejlődés kategóriája tehát ma már nagyon sokféleképp használható, rugalmas fogalom s nem csak egyféle értelmezése van. Abból kell kiindulnunk, hogy Magyarország sem nem fejlődő, sem nem fejlett ország, ugyanakkor valamennyi fejlődés-elméletben találhatunk elemeket, amelyek alkalmazhatóak Magyarország politikai fejlődésének vizsgálatához. Nyilván kevésbé szeretnénk magunkra alkalmazni azokat a mércéket, amelyeket a *fejlődő* országokra alkalmaztak az 1960-as-70-es években. Ehhez a korszakhoz bizonyos hidegháborús ideológiai klisék tapadnak, s nyilván ez nem könnyíti meg, hogy a korszak vezető politikatudományi paradigmájából a magyar politikai fejlődés vizsgálatához hasznosítható támpontokat találjunk.

De nem vagyunk könnyű helyzetben akkor sem, ha a *fejlett* országokra vonatkozó ismérveket akarjuk adaptálni. Vegyünk egyetlen példát, politikai fejlődés és politikai gondolkodás *egységét* a fenti APD-elemzésből. Az amerikai szerzők úgy látják, e két terület között szerves összefüggés van. De vajon mit kezdenénk egy ilyen tézissel, ha azt Magyarországra kívánnánk alkalmazni? Természetesen nem arról van szó, hogy a politikai gondolkodás ne játszott volna mindig is szerepet a magyar történelemben. De egészen más a politikai eszmék bizonyos kitüntetett darabjait elemzés tárgyává tenni, mint ha azt szeretnénk bizonyítani, hogy köztük és a politikai fejlődés között *szerves* kapcsolat áll fenn, egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Ilyet állítani kifejezett merészségre vallana. Ahogy ezt számos szerzőnél olvashatjuk: Amerika alapító atyái szinte kivétel nélkül politikaelméletileg és gondolkodásilag is képzett emberek voltak (Vö. Kirk, 2020), ami a magyar politikai vezetőiről a 18.-19. században korántsem mindig mondható el.

Ez persze elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a politika elméleti vizsgálata és a politikáról való nyilvános elmélkedés mennyire tárgya egy ország közéletének. Azt mondhatjuk: az angolszász országokban ezt a területet kifejezetten magas szinten művelték. Amerika alapítása előtt is magas szinten volt már az angol politikai filozófia és ebből sok mindent importáltak az amerikai államalapítás korában, illetve a Függetlenségi háború előtti

időkben is. Ilyen jellegű, mélyen filozofikus hagyománya Magyarországnak természetesen nincs; annál nagyobb a *politikai* irodalom. Ide azokat a műveket sorolhatjuk, amelyeket magyar nyelven, kifejezetten az aktuális politikai viszonyok megtartása vagy megváltoztatása kapcsán írnak magyar szerzők (Lásd erről: Ballagi, 1888). Ha tehát a magyar politikai fejlődést összehasonlítjuk főképpen az az angolszász országokkal, akkor a mérce nem igazán lehet a politikai gondolkodás különlegessége és kifinomultsága.

De nézzük kicsit tágabban, a politikai gondolkodáson túllépve a kérdést. Számos szerző vizsgálja, milyen tényezők kombinációja, összegeződése hozta létre azt a komplexumot, amelyet nyugati fejlődésnek nevezhetünk. Dani Rodrik például több ilyet is talál (nemzetköziesedés, demokratizálás, kapitalizálódás, integrálódás), de azt állítja, hogy ezek egy speciális történelmi konstelláció eredményei, azaz csak ott jöttek létre, ahol ezek a körülmények megvoltak, és egymást erősítve hatottak (Rodrik, 2016). Hozzátehetjük még a gyarmatosítást vagy akár a háborúk szerepét és az ipari forradalmat, vagy a civil társadalom és a parlamentarizmus kifejlődését, s nagyjából megkapjuk azokat a tényezőket, amelyek a fejlett nyugat jellegzetességei voltak. A már említett demokrácia kifejlődési elmélet (lásd Tumin hivatkozott cikkét) főképpen ezekre a tényezőkre koncentrálva elemzi azt az utat, amelyet a nyugati országok nagy része (persze egyáltalán nem egyformán és egyidőben) bejárt. Ennek a fejlődési formának van egy egyszerű tanulsága: fejlődés ott van, ahol közelebb kerülnek a demokratizáláshoz, kialakul a kapitalizmus, van civil társadalom, erős a parlament és hatalmat nyer el az uralkodóktól és – nem utolsósorban – vannak gyarmati, sőt birodalmi ambíciók is.

Nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek ezt az útját Magyarország (mint ahogy a régió legtöbb országa) nem tudta megismételni, s éppen a hiányzó „speciális történelmi körülmények” miatt. Ha tehát Magyarország politikai fejlődését elemezzük és arról valami újszerűt akarunk mondani, akkor túl kell lépünk azon a szinten, hogy Magyarországon nem sikerült egy az egyben átültetni a nyugati mintát. Azt hiszem, az elmúlt hosszú évtizedekben túlságosan is egy kész helyzetből indultunk ki és túlságosan csak az átültetés mozzanatára koncentráltunk. Holott előtte meg kell vizsgálnunk egyéb kérdéseket is.

Az első, amit meg kell jegyeznünk, hogy behatóbban érdemes megvizsgálnunk az országok között létező – hogy úgy mondjam – „természetes” aszimmetriát. Ha a nyugati „speciális körülményeket” és a magyar (egyébként máshogyan szintén speciális) helyzetet hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk: ebből csakis nagyon különböző, egymástól nagyon eltérő fejlődés jöhet létre. Ha igaza van Acemoglu-nak és Robinsonnak, hogy a mai egyenlőtlenségek

nagy része a 19. századig vezethető vissza, akkor ehhez most tegyük hozzá azt a már szintén idézett tételüket, miszerint ezek a nagy különbségek éppen a 19. századot megelőző évszázadokban, azaz a történelemben jöttek létre (Acemoglu-Robinson, 2013). Amikor egy adott ország – esetünkben Magyarország – elitje azt a célt tűzi maga elé, hogy csökkenteni vagy felszámolja különbségeket, voltaképp magának a világpolitikának-világrendszernek a legfontosabb elvét kívánja meghaladni, s ez az egyenlőtlenségekre épülő aszimmetria. Az persze egy rendkívül nehéz (szinte lehetetlen) politikusi alapállás lenne, hogy ezt az aszimmetriát elismerjék, s ne akarják csökkenteni annak szintjét. Ugyanakkor visszatérően azt látjuk, hogy ez vagy nem, vagy csak rövid időre sikerül, s a különbségek – hosszú trendeket nézve – nemhogy csökkennének, de inkább még növekednek.

A már sokszor említett hanyatlás- és zsákutca-elméletek erre a visszatérő helyzetre adnak egy, a geopolitikai és nemzetközi kihíváshoz képest kevésbé lényegi, ám nagyon meggyőző választ. Azt állítják ugyanis, hogy Magyarországon elvben meglennének a feltételek a megfelelő adaptációhoz, a felzárkózáshoz, de a mindenkori elitek (és a társadalom) ezekkel a lehetőségekkel – erkölcsi vagy egyéb okokból – nem tudnak élni. Megítélésem szerint a magyar politikai fejlődésről írott legtöbb mű (legyen az szakmai vagy esszéisztikus) legfőbb problémája, hogy túlságosan preferálja a *permanens történelmi mulasztás* érvét, s ezzel valójában egy erkölcsi vagy pszichológiai dimenzióba utalja a válaszkeresést arra a kérdésre, hogy Magyarország politikai fejlődése milyen is. Az, hogy milyen, nem lehet kérdéses, hiszen ahol az elitek, évszázadok során nem megfelelően látják el a feladatukat, ott csak egy torz szerkezet jöhet létre és öröklődhet nemzedékről nemzedékre. Nem véletlen egyébként 1989-90 antihistorikus alapállása: az évszázados negatív trend megszűnését várta ekkor mindenki, még hozzá úgy, hogy a demokratikus intézmények a jövőben lehetetlenné teszik a nem demokratikus magatartások és politikai cselekvések visszatérést. És az sem véletlen, hogy 2010 óta ismét az a vélekedés tekinthető elterjedtnek, hogy a jobboldali kormány a magyar történelem legrosszabb hagyományait hozza vissza.

De ha nem fogadjuk el azt a tézist, hogy egy ország visszatérő kudarcait a permanens történelmi mulasztás okozza, akkor oda kell fordulnunk az úgynevezett *mintaadó* és *mintakövető* országok problematikájához (lásd erről: Csizmadia, 2019). Vajon lehet-e ugyanolyan vagy hasonló politikai fejlődést elvárni a két különböző csoportba tartozó országoktól? Vegyük például Kevin Narizny nagyon érdekes tanulmányát, amelyben azt mondja: az 1945 utáni időszakban a világot vezető szerepet egyértelműen az angolszász hatalmak töltik be (Narizny, 2011). Ne vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy igaza van-e

ebben, nézzük csak azt, hogy *ha* igaza van, akkor ez egészen másfajta követelményeket ró arra az országokra, amelyek vezetnek, mint azokra, amelyek megpróbálják leolvasni a mintákat és követni azokat. De már megállapítottuk, hogy a nyugati fejlődéshez speciális körülmények együtt állása kellett, s ezt most azzal egészíthetjük ki, hogy e körülmények bizonyos országokat *világvezető* szerephez juttathattak el. Míg mások, sem a történelemben, sem azóta ilyen szerepet nem birtokolnak.

Amikor tehát a kérdést leegyszerűsítjük bizonyos intézmények átvételére (mint például a tranzitológia teszi), akkor egyszerre vagyunk realisták és a lényeg megkerülői. Realisták annyiban, hogy egy adott időpillanatban mindig csak bizonyos formális eljárások adaptálhatóak. Sosem lehet *történelmi fejlődést* átültetni, vagy ha tetszik: azokat a mélystruktúrákat, amelyek a nyugati fejlődés lényegét alkotják. Ami az adott időben átvehető, az nem több mint néhány egyszerű – és könnyen átültethető – elem, amelynek révén a felzárkózó ország elitje úgy érezheti: felzárkózott a fejlődés fő irányához. De valójában ez a felzárkózás éppen azért korlátozott és viszonylagos, mert a leglényegesebb struktúrákat és viszonyokat nem érinti.

S ez jelenti a lényeg megkerülését. Egy-egy rendszerváltás, a külső mintához való alkalmazkodás *nem* jelenti a mélyen fekvő aszimmetria meghaladását. 1989-90-ben például a nyugati demokratikus intézmények átültetése azzal a hittel töltötte el elitet és társadalmat egyaránt, hogy Magyarország egyúttal szuverén államként a nemzetközi közösség ugyanolyan rangú tagja lesz, mint a régi nyugati nemzetek. Csakhogy nagy tévedés lenne nem látnunk, hogy a geopolitikai különbségek legfeljebb felfüggesztődtek és bizonyos nemzetközi körülmények (például a Szovjetunió szétesése és Oroszország meggyengülése) hatására háttérbe szorultak. A jelen-centrikus elméletek virágzása azért is lehetett oly teljes, mert a 90-es évtized nagy részét nem zavarták meg geopolitikai, a nemzetközi viszonyokat nagymértékben átalakító kérdések.

Ugyanakkor van itt még valami, amennyiben a mából kicsit visszalépünk a 19. század felé. Ha ezt tesszük, azt látjuk, hogy mintaadás és mintakövetés mechanizmusai mások, mint a mi korunkban, amikor eléggé jól láthatóak, mely országok a csúcsemokráciák. A 19. században sokféle országméret és országfelépítés létezik. Vannak nemzetállamok, vannak gyarmattartó és gyarmat nélküli birodalmak. Sőt vannak olyanok is, amelyek nemzetállamként birodalmak. Az világosnak látszik, hogy ennek is nagy jelentősége van országok fejlődésében. A már említett Kevin Narizny például leírja, hogy az a fajta birodalmiság, amelynek van terjeszkedő kapacitása, megtanítja az országlakosokat arra, hogy ezt a hódító jelleget nemzeti

büszkeség (sőt kivételesség) forrásának tekintsék, s úgy gondolják, hogy nekik „felhatalmazásuk” van értékeik exportjára (Narizny, id. mű). De ami a magyar fejlődés szempontjából érdekes: lehet ilyen büszkeség forrása az is, ha egy ország „helyzetrendezőnek” tekinti magát?⁹ Itt tehát nem a demokratikus magatartásformát, hanem egy geopolitikai viszonyt akarnak terjeszteni, egészen pontosan azt, hogy Magyarország képes más országokat vezetni vagy számukra mintát mutatni. Ha jobban akarjuk érteni a mai korszakot, ha értelmezni kívánjuk az Orbán-rendszernek az 1990-es évek elejéhez képest egészen másfajta külpolitikai koncepcióját, akkor nem tekinthetünk el ennek a sajátos magyar, a birodalmiságból következő hagyományrétegnek a vizsgálatától (Az orbáni külpolitikáról lásd: Csizmadia-Lakatos-Novák-Rajnai, 2022).

Minden a felé mutat tehát, hogy a politikai fejlődés fogalma egy adott ország kontextusában újragondolandó. Nyilvánvaló Amerika esetében egészen mást gondoltak újra az APD teoretikusai, mint amit nekünk célszerű végiggondolnunk Magyarország kapcsán. Egy dolgot persze nem tehetünk meg, hogy miközben Magyarország politikai fejlődésének mozgatóira keressük a választ, *csak* Magyarország önmagában vett történelmére koncentrálunk: egy ország politikai fejlődésének minőségét csak akkor állapíthatjuk meg, ha azt komparatív keretben szemléljük.

A magyar példa: zsákutca vagy normalitás?

Az első kérdés mindjárt az: a magyar politikai fejlődés vizsgálható-e akkor, ha az nem rajzol ki hasonló ívet, mint amilyen fentebb felvázoltam, tehát nem egy előrehaladó mozgás a demokrácia felé? Közismert, hogy a magyar politikatörténetben egy meglehetősen jól kiszámítható sablon érvényesül: rendszerváltás – kezdeti konszolidáció – a rendszer kereteinek fellazulása – rendszerváltás – majd újból ismétlődik a séma. Ezt a *circulus vitiosus*t nehéz fejlődésnek minősíteni, inkább beszélhetünk lökésszerű előrelendülésekről és visszaesésekről.¹⁰

Itt máris eloszlathatok egy félreértést: a fejlődés két dolgot semmiképp nem jelent. Egyrészt nem jelenti azt, hogy egy az egyben a nyugati folyamatok ismétlődnek, s az egésznek van egy, az autokratikus jellegtől a liberális demokráciáig tartó íve. Másrészt nem jelenti azt,

⁹ Széchenyi István kifejezése.

¹⁰ A magyar történelem lökésszerű változásairól már Prohászka Lajos is ír híres esszéjében: Prohászka, 1936.

hogy a rendszer saját logikáján belül *minden* fejlődik. A politikai fejlődés nagyon komplex dolog, s természetesen egy országban akkor is van politikai fejlődés, ha az imént említett képletek érvényesülnek, tehát például gyakoriak a rendszerváltások. Miért beszélhetünk politikai fejlődésről ilyen helyzetekben? Vegyük az országok között meglévő, fentebb már említett aszimmetriát. Bármennyire is fennáll, hogy a fejlődésben előbbre tartó országok szeretnék exportálni demokratikus elkötelezettségüket, de ebből még nem következik, hogy ha a fejlődésük alacsonyabb fokán álló országok ezeket az értékeket nem tudják magukévá tenni, akkor ott *semmiféle* fejlődésről nem beszélhetünk.

Akkor járunk el helyesen, ha nem csupán a vezető angolszász hatalmakhoz viszonyítunk tehát, hanem a miénkkel *hasonló helyzetben* lévő országokkal teszünk összehasonlítást. Ez persze rendkívül nehéz, szinte lehetetlen, hiszen tudjuk, hogy például a reformkori magyar elitek kifejezetten Anglia és az Egyesült Államok felé orientálódtak, és így van ez azóta is. Mégis igazat kell adnom Sente Zoltánnak, aki könyvében a magyar parlamentarizmust sok más országgal veti össze és ennek alapján nem tartja ezt az intézményt elmaradottnak, sőt sok európai országhoz képest fejlettebbnek (Sente, 2011).

Ugyanakkor azt is meg kell mondanom: a hazai politikatudomány ma még nem tart ott, hogy egy sok területre kiterjedő összehasonlításhoz kellő mennyiségű empirikus adatok álljanak rendelkezésére. Ez a kelet-közép-európai összehasonlításban mutatkozó empirikus deficit pedig azzal a ténnyel függ össze, hogy az 1960-as évek elején induló komparatív politika – a nyugati országok összehasonlítása után – csak az 1990-es évektől foglalkozik erősebben kelet-európai komparatistikával, s azon belül a *történeti* komparatistika még ritkább fenomén. Nem állítom persze, hogy tudásom kielégítő lenne egy valóban átfogó nemzetközi összehasonlításhoz. De azt is le kell szögezni, hogy ilyen jellegű vizsgálatokat mások sem nagyon végeztek, azaz meglehetősen ingoványos terepen mozgunk, és nemigen tudunk széles bázisra támaszkodni.

Ha például elegendő mennyiségű összehasonlító adat állna rendelkezésemre (ami nem áll), akkor talán megkockáztatnám: a rendszerváltások gyakoriságában nem biztos, hogy Magyarország egyedi helyzetben lenne. De ez nem csak Kelet-Közép-Európára lehet igaz. Morton Keller már említett könyve (Keller, 2007) például több rendszerváltás-értékű változást regisztrál a madártávlatból egyenesvonalúnak és folytonosnak tűnő amerikai történelemben. Valószínűleg az lenne a leginkább jót a magyar politikai fejlődés normalitásáról szóló

elképzeléseink bizonyításának, ha mind több ilyen belső rendszerváltásról szóló leírással találkozoznánk, s persze azokat össze tudnánk vetni a hazai változásokkal.

Magyarország esetében tehát nem az a különbség, hogy nálunk voltak, másutt pedig nem voltak radikális változások, hanem az, hogy ezeknek nálunk a/ nem volt elméleti megalapozása (összevetve az angolszász országokkal); b/ hirtelen, váratlanul jöttek (a magyar történelem állandó hagyománya); c/ ezek mégsem jártak olyan konfliktusokkal, mint a nyugat-európai átrendeződések (az autonóm társadalmi csoportok csekély jelenléte miatt). Ez utóbbi két pontnak köze van ahhoz, amiről Babits Mihály ír híres esszéjében, amikor arról beszél, hogy a magyar történelemben az egyik legállandóbb elem a „háborítatlanságra” való törekvés. (Babits 1939/1995).

A fentiek alapján az a tétel, hogy távolról sem csak az tekinthető fejlődésnek, amely „egyenesvonalú”, és a demokrácia kiépítésére irányul. Ez a klasszikus nyugati út, amely azonban – éppen a Rodrik és mások által említett specialitásai miatt – megismételhetetlen. Nagyon sok minden kopírozható belőle, de alapvető elemek nem ismételvek meg. Ami nem azt jelenti, hogy nem kell törekedni minél több elemnek az átültetésére. Csak célszerű tisztában lenni, hogy ez a fejlődés sohasem lesz ugyanaz, mint az eredeti.

Ebből pedig nem következhet más, mint a már említett, zavarba ejtő felismerés: a magyar politikai fejlődés (történelmi megközelítést alkalmazva bizonyosan) normális. Ezt szeretném majd bizonyítani a későbbiekben, már csak azért is, hogy megóvjam magunkat egy visszatérő elemzési hibától, attól, hogy a magyar politikatörténetben elég gyakran előforduló rossz döntéseket pusztán *erkölcsi* alapon vitassuk, illetve hogy a szereplőket erkölcsileg marasztaljuk el. Természetesen a politikából nem iktathatók ki a politikusok – nem ritkán vitatható – erkölcsi döntései, de az erkölcsi aspektusok hangsúlyozása nem helyettesítheti a komparatív elemzéseket. Ugyanakkor látni is kell az összefüggést a két dolog között: ha csekély az összehasonlító horizont, könnyen keletkezhet az a látszat, hogy egy-egy „jó” döntés elmaradásáért (vagy akár egy egész történelmi folyamat „torz” karakteréért) a nem megfelelő erkölcsi habitusú, örökösen „rossz” döntéseket hozó elit a felelős. Amiből persze az is következik, hogy a folyamat megváltoztatását egy új erkölcsi dimenzióval, egy új politikai minőség megteremtésével lehet elérni. Amellett persze, hogy egy ilyen „erkölcs-központú” politika számonkérése nem mond nekünk túl sokat arról, milyen is a magyar politikai fejlődés nemzetközi összehasonlításban, még az is problematikus vele, hogy az erkölcsöt egynek és

oszthatatlannak veszi. Holott éppen az a lényeg a politikában, hogy az egyes politikai áramlatok mögött *különböző* erkölcsi felfogások jelennek meg.¹¹

A normalitás egy nem mindent magában foglaló lehetőségstruktúrán *belüli* olyan elrendeződést jelent, amely hosszú időtávon a lehető legoptimálisabb együttélési kereteket biztosítja egy adott népesség számára. Ha egy országban előrehaladott a kapitalizmus, jól szervezett a civil társadalom, megvannak a feltételei és hagyományai a hatalommegosztásnak, az adott ország jól integrált a nemzetközi kereskedelembe és politikába stb., stb., ott a „normalitást” egy ennek megfelelő (a liberalizmusból a demokrácia felé elmozduló) *politikai* szerkezet, és a szabad vállalkozást és cserét serkentő, a nemzetközi közösségben való biztos mozgásra épülő *gazdasági* szerkezet jelenti. Egy olyan országban viszont, ahol az említett tényezők vagy nincsenek meg, vagy csak csökevényesen vannak jelen, a normalitást nem abban kell keresnünk, hogy az adott ország mikor éri el a másik által produkált szintet, hanem abban, hogy hogyan tud egyensúlyozni a saját feltételei által biztosított *gyakorlat* és a nálánál fejlettebb és a fejlődésére hatással lévő külső minták *ideáljai* között. A magyar politikai fejlődés ez utóbbi értelemben mindenképp – mert hiszen a belső fejlődésből következik – *ugyanolyan*, mint a nyugati.

De persze az értelmezési kihívást nem is ennek a megállapítása jelenti, hanem az, hogy a történelemben soha nem egymástól hermetikusan elzárt országok léteznek, hanem mindig vannak olyanok, amelyek előbbre tartanak és olyanok, amelyek hátrébb. Az egykori világrendszer- és centrum-periféria elméletek egyik problémás vonása, hogy a kelleténél statikusabbak, és nem elég érzékenyek arra, hogy a „kijelölt” geográfiai pozíciókat nem mindenki (és hosszú távon semmiképp sem mindenki) fogadja el. A hátrébb tartó országok a centrumba akarnak kerülni, és sokszor erre nagyon direkt felzárkózási programokat indítanak. Azaz itt egy „mozgó” normalitásról van szó. Vannak korszakok, amikor például Magyarországon a saját belső fejlődése a döntő és csekély a nemzetközi felzárkózásra készítő hajlam. Máskor viszont a külső körülményekhez való *alkalmazkodás* lesz a normalitás alapja, s azokat, akik ezt nem (vagy nem úgy) akarják, mint a felzárkózni kívánók, súlyos kritikával illetik, vagy nem ismerik el legitim szereplőnek.

¹¹ E tekintetben állásponton nagyon hasonló, mint a neves magyar származású politikai filozófusé, Kolnai Aurélié, aki behatóan és mélyenszántóan elemzi a politikában jelenlévő erkölcsi megosztottságot. Vö.: Kolnai, 1997.

De még tovább is bonyolíthatjuk a dolgot. Ha egy országban a normalitás az alkalmazkodás, ebből még nem következik, hogy csak *egyféle* alkalmazkodás lehetséges. Itt megint mondhatjuk: lehetséges, hogy a politikai és intellektuális elitek csak *azt* az alkalmazkodást ismerik el „normálisnak”, amikor az ország igyekszik „egy az egyben” adaptálódni a külső közeghez, míg azt nem, hogy az úgynevezett „retrográd erők” – szerintük – „nem megfelelően” kívánnak alkalmazkodni.

Olyan megközelítésre van tehát szükségünk, amely a magyar politikai fejlődésben észreveszi a lényegét: itt a „haladás” *másfajta dinamikában* jelentkezik, mint a fejlett Nyugat-Európában. A hagyományos történetírásban a haladás-maradtság kettősségével próbálták leírni a legjellemzőbb dichotómiát, s ebből egy olyan történelemkép következett, amelyből kirekesztődtek, vagy alacsonyabb polcra kerültek a „maradiak”. Ez azonban a magyar politikai fejlődés félreértése. A „haladásra” fixált megközelítés meglehetősen kirekesztő azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek – úgymond – a haladás ellen vannak. S mivel mindenütt a haladás jeleit keresik, nem értik, hogy egy társadalom egésze sosem „haladó”, abban mindig különféle rétegek szerepelnek. Ha tehát meg akarjuk érteni a magyar politikai fejlődésnek a máig elvezető (és jelenleg az orbánizmusban megtestesülő) logikáját, akkor el kell szakadnunk a haladó-retrográd felosztástól, mert ezzel semmit (vagy nagyon keveset) magyarázunk meg ebből a fejlődésből. Egy ilyen felosztásból a történelemnek egy rendkívül mechanikus és durván leegyszerűsítő olvasata alakulhat ki.

A magam felfogása nagyon messze esik ettől, mert a politikai fejlődés szereplői közé én minden releváns szereplőt beleérték, s úgy vélem: a politikai fejlődés lényege éppen az, hogy nagyon különböző felfogású, értékrendű és hagyományú csoportok akarnak egymással szemben különféle célokat és elképzeléseket megvalósítani. Vannak tehát itt *speciális*, az adott országra jellemző körülmények. Természetesen az 1989-90-es átmenet (ahogy azt bemutattam) az univerzális szempontokra helyezte a hangsúlyt, s egy nemzedéknyi idővel a hátunk mögött sokszor érezhetjük úgy, hogy egyáltalán nem számítanak (visszamenőleg sem), hogy egy adott országnak milyenek a sajátos hagyományai. Pedig nagyon is számítanak.

Hadd érzékeltessem ezt a már elemzett APD példájával. Ennek az irányzatnak bizonyos szerzői (mint bemutattam) Amerika lényegét politikai fejlődés és politikai gondolkodás egységében látják. A mi számunkra e gondolat úgy vihető tovább, hogy egy országban, ahol elméleti-filozófiai kategóriákban tudnak gondolkodni saját múltjukról, egészen más demokrácia-konfigurációt eredményezhet, mint olyan országé, ahol bár a múlt fontos, de sosem

volt ilyen elméleti hagyomány. Az persze nagyon messzire, és ismét csak a legfejlettebb angolszász demokráciák kialakulástörténetének folyamatához vezetne, ha felidézni, Amerikában miért és hogyan vált a politika részévé az elmélet. Elég itt Gordon Wood-ra utalnom, aki egészen odáig megy vissza, hogy az amerikai alapítók az angol alkotmányos fejlődés torzulásait szerették volna korrigálni, és ehhez a korszak leghíresebb angol filozófusainak munkáira támaszkodtak (Wood, 2008: 179). Már ez az egy munka is elég az összehasonlításhoz, amelyről megállapítottam fentebb, hogy az analitikus keret szempontjából alapvető. Wood ugyanis azt írja: „Az amerikai demokrácia forrása a bizalmatlanság lett, amely időnként olyan méreteket öltött, hogy magát a reprezentáció fogalmát kérdőjelezték meg, és magukról megfélemezett tömegek, valamint törvényen kívüli szervezetek léptek fel, állítva, hogy nagyobb hitelességgel beszélnek a nép nevében, mint a megválasztott képviselők” (Uo.: 184).

Ezekben az idézetben (amelyet persze nem kell szentírásnak vennünk, de mégis csak fontos dolgot tár fel), benne van az angolszász politikai fejlődés specialitása, az elméleti-elvi alapozás és a politika konfliktusként való megelélése. Ez utóbbi kapcsán pedig azt érdemes felvetni, hogy vajon miért is tűnik a magyar politika annyira torzultnak, amikor a konfliktusok intenzitása kisebb benne, mint a nyugati politikában. Vajon tudunk-e a magyar politikában olyasmiről, amiről Wood beszél a reprezentáció megkérdőjelezése kapcsán? Nem igazán. Ebből is látszik, hogy minden további nélkül „el tudunk tekinteni” a nyugati demokráciák sérülékenységtől, s a természetes módon fejlődésüket normálisnak tekintjük, miközben a magyar politikában történeteket kevéssé tudjuk teoretikus alapokon megfogni, s mégis torzultnak és zsákutcásnak nézzük. Természetesen roppant nehéz összehasonlítani Magyarországot az Egyesült Államokkal. Amerikában korántsem egyenesvonalú fejlődésről van szó, időről időre nehézségek támadnak, sőt ezek az önrombolásig fokozódhatnak (Wollin, 2010), Chou pedig arra hívja fel a figyelmünket, hogy itt nem valami véletlenről, hanem a nyugati fejlődés inherens vonásáról, az alapokkal összefüggő tulajdonságáról van szó (Chou, 2011). Nem belebocsátkozva most a nyugati fejlődés mélyebb elemzésébe, annyit jegyeznek itt meg, hogy Szűcs Jenő is nagyon érzékletesen foglalja össze ezt az alapot, amikor egyfajta alulról jövő káoszról beszél a nyugati civilizáció kezdeténél (Szűcs, 1983).

De vajon attól, hogy a nyugatiról szerzők tucatjai állapítják meg, hogy sérülékeny és önromboló, mondhatjuk-e, hogy az a fejlődés torzult? Vajon a nyílt konfliktusok és azoknak akár a legszélsőségesebb formákban való kitörése mennyire fér bele egy demokratikus fejlődésbe? Ha a nyugati demokráciákat meg akarnánk szabadítani ezektől a vonásaiktól, akkor

a lényegüket nem értenénk. Márpedig a mintakövetésre épülő magyar történelmi fejlődés egész történelmi modellje egy ilyen, „megtisztított” mintát keres magának. Nyugat, de sérülékenység nélkül, annak idealizált állapotában. De elvárható-e egy mintakövető elittől, hogy másképpen cselekedjen, hogy a viszonylag könnyen adaptálható mintákon (intézmények, parlament) kívül az igazán mély strukturális adottságokat (társadalmi viszonyok, konfliktusok) is átültesse? Attól tartok, ez lehetetlen vállalás lenne.

Ez pedig az egyik legnagyobb ellentmondás, ami ebben a témában létezhet, merthogy Magyarországnál sokkal mélyebb konfliktusokat kihordó országokat is a „normális” kategóriába sorolunk, míg az itthoni fejlődésben jelentkező csekélyebb konfliktus-intenzitás is a felé ösztönöz minket, hogy a magyar fejlődésben ne érzékeljük a normalitást.

Mielőtt tehát elhamarkodottan arra a következtetésre jutnánk: a „közjogi harcok” folytonossága és terméketlensége, mint valami tőlünk idegen és nem a társadalom igényeire figyelő politikai magatartás okozná a „torzulást”, mindenképpen célszerű szem előtt tartanunk a legnagyobb magyar „összehasonlító” megjegyzését. Ezzel ugyanis arra utal, hogy minden országnak van valamilyen sajátos megközelítési útvonala, és jól tesszük, ha vizsgálatunkban igyekszünk megtalálni ezt az utat, ahelyett, hogy az adott országon olyasmit kérünk számon, aminek teljesítésére az az ország nem képes.

Eredendően az utókor azért „marasztalja el” a közjogi politikát és az ilyen jellegű küzdelmekbe belemélyedő politikusokat (figyelmen kívül hogy egy ilyen hagyományú országban a közjogi politikai az elsősorú realitás), mert e miatt a politikai elitnek – úgy mond – nem maradt ideje a *valóságos* problémákra, például, hogy ugyanolyan típusú osztálypolitikát folytassanak, mint a nyugati országokban. Csakhogy láthattuk a magyar pártok kezdeteiről szóló részben, milyen esélyei voltak itthon egy nyugati típusú pártosodásnak. Nem sok. Nem mindig az tehát a problémák gyökere, hogy az elit (vagy annak egy része) elutasítaná a nyugatosodást, hanem az, hogy a nyugati minta követésének csak *bizonyos* feltételei vannak meg (például az elitek szándéka a minta átültetésére); míg más feltételek (a történelem során kiformalódó évszázados specialitások) viszont nincsenek,

A közjogi politika és annak szerepsémái másfajta deficittel járnak. Míg a Wood által leírt helyzetben az tűnik fel, hogy a konfliktus már-már a hatalmi működést veszélyezteti, ilyenről a magyar politikában nem tudunk, sőt éppen az ellenkezője az igaz: a hatalmi mechanizmus bármilyen körülmények között is sérthetetlen. Amerikában nem. A közjogi elrendeződés egyik legérdekesebb hozadéka – s itt Bibónak nagyon igaza van –, hogy nem

(vagy csak nagyon korlátozottan) teszi lehetővé az egyes rendszerek belső fejlődését. De nem arról van szó, hogy azért nem fejlődnek a rendszerek, mert túlzottan kiéleződnek a közjogiság különböző pólusain álló szereplők közötti ellentétek, hanem arról, hogy túl *kevés*sé éleződnek ki. A magyar politikai fejlődés azért mozdulatlan, mert túl kevés benne a tényleges, kihordott és végigharcolt konfliktus.

De ezt is úgy kell megállapítanunk, mint a magyar politikai fejlődés sajátosságát, nem pedig, mint torzulást. Ha komolyan vesszük, amit jelentős magyar eszmetörténészek: Prohászka (1936), Joó Tibor (1940) vagy Babits Mihály (1939) írt évszázadok magyar politikai fejlődését elemezve, akkor a legfontosabb tanulságnak egy tartósan meglévő *konfliktusminimalizáló politika* jelenlétét regisztrálhatjuk. Az által, hogy a magyar politikában nem – például az amerikaihoz hasonlóan – politikai filozófiai elvek alkalmazásával vívtak komoly politikai küzdelmeket, hanem egy az államot és a társadalmat a szent korona tanban feloldó ideológiát alkalmaztak (lásd erről: Eckhart, 1941) , a magyar politika évszázadok alatt a nyugalmat és a háborítatlanságot tartotta természetesnek, nem pedig a konfliktust és a változást. Tézisem tehát az, hogy a nyugati fejlődés sérülékenysége, alulról és felülről egyszerre történő megalapozása, a konfliktusok kezelésében való elméleti narratívák alkalmazása, alapvetően eltér a mi általunk követett sérülékenység- és konfliktuskerüléstől, illetve a az állam-társadalom szférák egymásban történő feloldódásától. De ez nem torzulás, hanem egy adottság, amit történelmileg és jelenben is (merthogy hatása ma is érvényesül) meg kell értenünk.

S ez az adottság azzal függ össze, hogy a felzárkózó országok elitjei egyszerűen nem tudnak számot vetni a mintaországok belső sérülékenységével, sőt épp ellenkezőleg: azt hiszik, hogy a mintaországok mentesek a sérülékenységtől és éppen ezt az ideális állapotot kell átültetni, mert hiszen Magyarország az, amely évszázados közjogi konfliktusai által sérülékeny. A közjogi konfliktus tehát felnagyul, a nyugati fejlődés konfliktusai összeszűkülnek, de ezen sem csodálkozhatunk. Ahogy az 1989-90-es átmenet idején „elbúcsúztunk” a történelemtől (mert annak jelenléte a jelen problémáinak megoldását veszélyeztette); úgy „búcsúzott el” a nyugati országok belső viszonyainak mélyebb elemzésétől a mindenkori hazai elit egy része is. A reformkor nagy Nyugat-láza erre a legjobb példa, amikor egy nemzedék hirtelen ébredt rá arra, hogy elődei évszázadokig elmulasztották a Nyugat követését, és ezért e nyugati vívmányok bevezetésétől várta az évszázados elmaradottság felszámolását.

Konklúzió

A tanulmány végén mindössze két következtetést szeretnék levonni. Az első: a politikai fejlődés fogalma egyszerre univerzális és specifikus. Ez azt jelenti, hogy a fogalom által nem csak országok fejlődésének *közös* jellemzőit tudjuk vizsgálni, de az egyes országok *eltérő* fejlődését is. Van értelme tehát (és erre csattanós példa az APD) egyes országok *specifikus* fejlődési útját vizsgálni. Már csak azért is, mert sokszor az univerzális minták megismétlődését várva nem fordítunk kellő figyelmet az egyes országok saját előtörténetéből következő folyamataira.

Második megjegyzésem éppen ez: az *előfeltételek* sokkal nagyobb súllyal esnek latba, mint azt eddig gondoltuk, illetve mint azt az 1980-as évek második felétől uralkodóvá váló tranzitológiai paradigma feltételezte. Ez a paradigma volt ugyanis az, amely bizonyos értelemben el akarta szakítani a múltat a jellel összekötő szálakat, s az volt a központi állítása, hogy a demokrácia bevezetése nem *előfeltétel-függő*, azaz bárhol és bármikor lehetséges. És az adott helyzetben ebben talán igaza is volt, hiszen sok ország úgy váltott rendszert az 1980-as évek végén, hogy valóban csekély demokratikus előélettel rendelkezett. De az átmenetek már csak ilyenek; szinte soha nem készek a felételek s szinte mindig ugrást jelentenek egy addig ismeretlen világba.

Ám a már létező demokráciák fejlődéstörténete során derül ki, hogy ami nem volt fontos az átmenet idején, az egyre fontosabb lesz később. Ha tehát egy országnak gazdagok a demokratikus hagyományai, nagy valószínűséggel más fejlődési utat jár be, mint az az ország, ahol ezek az előfeltételek korlátozottak. Tanulmányomban nem véletlenül foglalkoztam hosszasan az amerikai politikai fejlődéssel, amely jól példázza, mennyire más az a közeg a magyarhoz képest, és mennyire haszontalan vállalkozás lenne, ha mik mesterségesen megpróbálnánk egy „amerikai” magyar politikai fejlődést előállítani.

Arra viszont nagyon is alkalmas az amerikai példa, hogy az irányzat felfedezéseit alkalmazzuk Magyarországra, és ha nem is kizárólagosan, de bátran nézzünk szembe itthon is „a politikai fejlődés egy országban” izgalmas kérdésével. Már csak azért is, mert az 1990 és 2022 között történeteket semmi szín alatt nem értjük meg egy minden országra egyaránt alkalmazható „tranzitológiai sablon” alapján. A magyar politikai fejlődés tele van olyan elemekkel, amelyek különös elmélyedést igényelnek. Mindezzel nem azt állítom, hogy Magyarország „kivételes” ország. Azt azonban igen, hogy „kivételesen” érzékenyen kell

vizsgálunk országunk politikai fejlődését, ami (bármily csábító is) nem intézhető el annyival, hogy zsákutcák hosszú láncolata.

Irodalom

Acemoglu, Daron - Robinson, James A. (2013): Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete. HVG Könyvek.

Babits Mihály (1939): A magyar jellemről. In: Mi a magyar? Szerkesztette: Szekfű Gyula

Ballagi Géza (1888): A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin-társulat.

Chou, Mark (2011): When Democracies Fail. Political Studies Review, 3, 344-356.

Csizmadia Ervin – Lakatos Júlia – Novák Zoltán – Rajnai Gergely (2022): Orbán Viktor tusnádi beszéde elé. HAVG online, július 22.

https://hvg.hu/360/20220722_Meltanyosság_Intezetelemzes_Orban_Viktor_tusnadi_beszede_ele

Csizmadia Ervin (2015): Politikai fejlődés és pártfejlődés: egy történeti alapú irodalmi áttekintés. Politikatudományi Szemle, 4. 129-151.

Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtsük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. Politikatudományi Szemle, 2. 135-153.

Csizmadia Ervin (2017): A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, és ha igen, hogyan? Gondolat Kiadó.

Csizmadia Ervin (2018): Miért lett Magyarország olyan, amilyen? Ellensúly, 1.

Csizmadia Ervin (2019a): Mit kezdjünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. Metszetek, 4. 110-133.

Csizmadia Ervin (2019b): Ellenzékiség, aktorok és a demokrácia nyitott kimenetele. Az 1990 utáni Magyarország példája. Politikatudományi Szemle, 4. 89-116.

Eckhart Ferenc (1941): A szent-korona eszme története. MTA.

- Goldstone, Jack A. – Ulfelder, Jay (2004): How to Construct Stable Democracies? The Washington Quarterly, 1., 9–20.
- Higley, John – Burton, Michael (2006): Elite Foundations of Liberal Democracy. Rowman and Littlefield Publishers.
- Joó Tibor (1940): Magyar nacionalizmus. Athenaeum
- Keller, Morton (2007): America's Three Regimes: A New Political History. Oxford University Press.
- Kersh, Rogan (2005): Polity Forum: Introduction to Roundtable on Periodization and American Politics. Polity, 4, 511-512.
- Kirk, Russell (2020): Amerika brit kultúrája. Pars Pro Toto. MMA könyvek.
- Kolnai Aurél (1997): Erkölcs és politikai megosztottság. Századvég, 5. 127-148.
- Lim, Elvin (2014): Political Thought, Political Development, and America's Two Foundings. American Political Thought, Spring, 146-156.
- Mann, Michael (1971): The Social Cohesion of Liberal Democracy. American Sociological Review, June, 423-439.
- Moore, Barrington (1966): Social Origins of Dictatorship and Democracy. Boston, Beacon.
- Nackenoff, Carol (2014): The Private Roots of American Political Development: The Immigrants' Protective League's „Friendly Sympathetic Touch”, 1908-1924. Studies in American Political Development, 2, 129-160.
- Narizny, Kevin (2011): Anglo-American Primacy and the Global Spread of Democracy. An International Genealogy. World Politics, 2, 341-373.
- Orren, Karen – Skowronek, Stephen (2004): The Search for American Political Development. Cambridge University Press, New York.
- Polsky, Andrew J. (2005): No Tool is Perfect. Periodization in the Study of American Political Development. Polity, 4, 523-530.
- Prohászka Lajos (1936): A vándor és a bujdosó. Minerva, Budapest.
- Rodrik, Dani (2016): Is Liberal Democracy Feasible in Developing Countries? Studies in Comparative Development,
- Schleisinger, Arthur M. Jr. (1949): Paths to the Present. MacMillan.
- Schleisinger, Arthur, M. Jr. (1986): The Cycles of American History. Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company.
- Szente Zoltán (2011): Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867-1918. Atlantisz Kiadó..
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető Kiadó.
- Tilly, Charles (1975): The Formation of National States in Western Europe. Princeton University Press.

Tumin, Jonathan (1982): The Theory of Democratic Development. *Theory and Society*, March, 143-164.

Wollin, Sheldon S. (2010): *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton University Press.

Wood, Gordon (2008): Az amerikai alkotmányosság eredete. *Aetas*, 2. 179-186.

Zon, Hans von (1994): The Lack of Cohesion as the Crucial Problem for Post-Socialist Societies. *Al. And Society*. 8. 151-163.